

ÚJ FORRÁSHELY A 10. SZÁZADI HERCEGSÉGRŐL?

A kérdéskör szakértői számára ismert, hogy az elmúlt évtizedekben vita zajlott le Györffy György és e sorok írója között – egyebek mellett – abban a kérdésben is, hogy létezett-e a 10. században a magyaroknál olyanfajta hercegség (dukátus), amely a szigorúan szabályozott és hierarchizált trónutódlás intézménye volt, vagyis hogy a főhatalom elnyerését megelőzően a majdani fejedelemnek több hercegi tisztséget (a bihari, nyitrai hercegi címet) kellett-e viselnie, s csak ezek betöltése után léphetett-e előre. Györffy e kérdésre adott igenlő válasza¹ széles körben (történészeknél, régészeknél) elfogadásra talált.² Magam – a részletekre itt és most nem térvén ki – alapvetően azt szegeztem szembe e felfogással, hogy nincs egyetlen olyan (megbízhatónak tekinthető) forrásunk sem, amely egy efféle állítást igazolhatna, hanem annak valamennyi eleme későbbi korok adatainak a 10. századba történt kritikátlan visszavetítése révén került a képbe.³

Ilyen előzmények után érthetően nem hagyható figyelmen kívül Györffy György legújabb állítása, amely szerint új, méghozzá „nézete világos igazolására” alkalmas kútfőt talált. Ezt írta: „Elekes Lajos és szegedi követői által vitatott nézetem világos igazolására nemrég bukkantam egy eddig csak felületesen kijegyzetelt forrásban. Délkelet-Európa bizánci-tájékozottságú névtelen francia leírója 1300 táján a következőket jegyezte fel a magyar királyság és a hercegségek uralmi rendjéről: »...*primogenitus regis debet regnum habere et post patrem regnare, secundo genitus primum ducatum, tercio genitus secundum ducatum, et sic de singulis*«. (A király elsőszülöttjének saját ország jár, aki apja után uralkodik; a másodszülötté az első dukátus, míg a harmadikszülötté a második

¹ L. pl. GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 36–44., 94–100.; GYÖRFFY GYÖRGY: in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk. BARTHA ANTAL 1. Bp. 1984. 619–623.; GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 91–92. stb.

² L. pl. HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 53. Bp. 1970. 34–50.; GEDAI ISTVÁN: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. Folia Archaeologica. XX. 99–101.; DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972. 23. stb.

³ KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 40–54.

dukátus és így tovább). Így érthető meg Levente uralmi szerepe a kabarok, majd a marótok Moráviája felett, így Koppányé Somogyország, majd a koronán Turкия királyaként ábrázolt I. Gézáé a Nyitrai és Szent Lászlóé a Bihari dukátus felett”.⁴ A jelen rövid írás nem többre (és nem kevesebbre) vállalkozik, mint az ezen Györffy-paszusban idézett (és nem idézett!) forráshely időbeli érvényének, megbízhatóságának vizsgálatára, vagyis egy szövegrész forráskritikai elemzésére.

Mindazok, akik a középkori történelem műveléséhez elengedhetetlennek tekintik a forráskritikát, jól tudják, hogy egy-egy textus meglehetősen ritkán alkalmas önmagában, külön vizsgálat, elemzés nélkül az általa közölt állítás feltétlen igazának bizonyítására. Kiváltképpen így van ez, ha egy 1300 körüli (a valóságban 1308 tavaszán készült⁵) szöveget három-négy évszázaddal korábbi állapot bemutatására használnak fel. Nos, az alábbiakban részint azok kedvéért, akik a középkortörténeti kutatásokban mellőzhető mozzanatnak, zavaró tényezőnek ítélik a forráskritikát (erre napjainkban a honfoglalás megítélésében megnyilvánuló, érzelmektől telített vélemények jó, de itt mellőzendő példaanyagot szolgáltatnak), részint azok számára, akik más tudományt űznek, s ezért nem járatosak az írott kútfők kritikájában, néhány – a szakértők számára axiómának számító – forráskritikai megjegyzést kell tennem.

Az első ezek sorában, hogy lehetőleg csorbítatlan, a vizsgálat tárgyává tett textus tágabb környezetére is tekintettel levő szöveggel kell dolgoznunk. A Györffy által latinul és magyar fordításban is idézett szövegrész előtt a következő néhány szó áll a forrásban: „*Quinque ducatus sunt in vngaria*” (Öt hercegség van Magyarországon), közvetlenül azt követően pedig ez olvasható: „*Omnes ducatus sive banatus iuxta uulgare vngaricum habet rex nobilibus conferre et iterum ab eodem recipere et alteri tradere iuxta uoluntatis beneplacitum*”⁶ (Minden hercegséget vagy – miként a magyar köznyelv nevezi – bánságot a király a nemeseknek adományozhat [más, kevésbé valószínű fordítások: „a király köteles a nemesekre átruházni”⁷, illetve „a király birtokol, hogy a nemeseknek adja”⁸], és újjólag az egyiktől elveheti és másnak adhatja tetszése szerint). Györffy tehát alapvető forráskritikai hibát követett el azzal, hogy bővebb szöveggör-

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarság néppé válásának kérdése – más szemszögből. Magyar Tudomány 103 (1996) 407.

⁵ BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA: in: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL – MAKK FERENC. Bp. 1994. 166.

⁶ OLGIERD GÓRKA: Anonymi Descriptio Europae orientalis. Cracoviae 1916. 50–51.

⁷ BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFÜ LÁSZLÓ: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae orientalis). Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Marxistica-Leninistica et Historica 12–13 (1987–1988) 24.

⁸ BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA: in: Károly Róbert emlékezete. Szerk. KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC. Bp. 1988. 75.

nyezetéből kiszakítva idézett egy részt, ami – bárki meggyőződhet róla, aki egybeolvassa e mondatokat – egészen más értelmet nyer a teljes textus ismeretében.

A forráskritika másik fontos követelménye, hogy egy jóval későbbi (jelen esetben 14. század elején keletkezett) szöveget csak akkor lehet egészen korai időszakra (a 10. vagy akár a 11. századra) vonatkoztatni az önkényesség vádja nélkül, ha ennek az eljárásnak oka adható. Ilyen okként szolgálhat vagy annak bizonyítása, hogy a kései forrás megbízható korai kútfőt használt, vagy annak igazolása, hogy a két, egymástól távoli korszak tárgyalt viszonyaiban semminemű változás nem következett be az évszázadok folyamán. Az 1308 tavaszán keletkezett forrás (*Descriptio Europae orientalis*) esetében azonban egyik feltétel sem áll fenn. Semmi nem mutat arra, hogy szerzője e ponton nagy régiségű írott forrást hasznosított volna (a szöveg azzal, hogy praes. imp. igealakokat használ – *sunt, debet, habet* –, egyértelműen a jelen időre utal), másrészt pedig teljesen egyértelmű, hogy a 10. század és a 13/14. század fordulója között éppen a hercegségek számában nagyon jelentős változások történtek, hiszen Györffy a 10–11. században két hercegséggel (a biharival és a nyitraival) számol, a *Descriptio* Györffy által nem idézett félmondata pedig öt dukátust említ. Hogy a bihari és a nyitrai hercegség nem tekinthető két, egymástól független dukátusnak, abból látható, hogy a 12. század elején egyszerre szűntek meg, s minden bizonnyal egyazon időben – szerintem 1048 táján – keletkeztek. Különben is történeti közhelynek számít annak kimondása, hogy az Árpád-korban „a királyi családon belüli osztozások legfőbb kronológiai jellemzője az *állandóság, a folyamatosság hiánya*”, s a dinasztikus országfelosztások rendszere II. András országglása (1205–1235) alatt vett új irányt: a korábbi egyetlen dukátust (még ha az két tömbben is terült el) „több királyi hercegség váltotta fel”.⁹ Már csak emiatt is valószínűtlen, hogy egy 14. század eleji szerző 10–11. századi viszonyokat örökített volna meg munkájában.

Az általános forráskritikai megfontolásokon túl a *Descriptio* idézett helyének vizsgálata is egyértelműen erre mutat. Önmagában az sajátságos, hogy – s a forrás idézésekor Györffy ezt is elhagyta – itt olyan hercegségekről (*ducatibus*) van szó, amelyeket magyarul bánságoknak (*banatus*) neveznek. A forrás szerint ezeket a királyi család tagjai birtokolják. Ugyanakkor a *Descriptio* ugyanezekről azt állapítja meg, hogy a király a nemeseknek is adhatja. Az útleírás tehát olyan hercegségi-bánsági berendezkedésről szól Magyarországon, amelyből a szerző informátorai ötről tudtak, s ezeket hol a király fiai, hol a nemesek igazgatták. Ez olyan helyzetet tükröz, amilyen Magyarországon II. András előtt elképzelhetetlen, ám amilyen valójában IV. Béla (1235–1270) és IV. László (1272–1290) idejére jellemző. II. András alatt elsőszülött fia, Béla, aki 1224-től kezdve *dei gracia rex, primogenitus regis* (Isten kegyelméből király, a király elsőszülötte) néven nevezte magát, előbb a szlavón hercegi, majd az erdélyi hercegi

⁹ KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 51., 48.

címet viselte. Öccse, Kálmán szlavón herceg, fiatalabb öccse, András halicsi herceg volt. II. András alatt tehát három hercegség (Erdély, Szlavónia, Halics) bukkant fel a király fiai kormányzata alatt. A rendszer fénykorát IV. Béla alatt élte. Ekkor *öt* (a nagyon rövid életű stájer dukátust is idevéve hat) hercegségről olvashatunk az oklevelekben, ha nem is egyazon időpontra vonatkozóan. A király elsőszülött fiáé, Istváné volt Erdély, másodszülött fiáé, Béláé Szlavónia, vejeé, Rosztyiszláv Halics, unokájáé, Béláé Macsó és Bosznia. 1272-től megint új helyzet állt elő, a királyi család tagjai elvértve jutottak a tartományokban hercegi címhez és hatalomhoz, a többnyire bánságoknak (Erdély esetében egy rövid ideig bánságnak, de egyébként rendre vajdaságnak) nevezett tartományok élén a király által tetszése szerint kinevezett és visszahívott nemesek (bárok) álltak.¹⁰

A *Descriptio* szerzője tehát 1308-ban az elmúlt 40–50 évre érvényes hercegségi-bánsági berendezkedést vázolt fel. Ez eleget tesz annak a megállapításnak, hogy a történeti emlékezethatár nagyjából 70 esztendőre tehető,¹¹ azaz az utazó informátorai az 1230-as éveket megelőző időszak viszonyaira már nem emlékezhetek. Ennélfogva a francia utazó tudósítása még a 12. század végére, a 13. század elejére sem érvényes, nem hogy a 11., sőt a 10. századba visszavezethető lenne. A *Descriptio* tehát idézett helyén azokat az uralmi változásokat igazolja a magyarországi tartományok (hercegségek és bánságok) vonatkozásában, amelyeket oklevelekből jól ismerünk, de alkalmatlan sok évszázaddal korábbi állapot rekonstruálására. Elsietett és nem kellő körültekintéssel megfogalmazott állításnak kell tehát tekintenem Györffy György azon megnyilatkozását, hogy „Elekes Lajos és szegedi követői által vitatott nézetem *világos igazolására* [kiemelés tőlem – K. Gy.] ... bukkantam egy ...forrásban”. Hogy Elekes Lajosnak vannak-e ma szegedi követői, még csak-csak egyéni ízlés dolga lehet (márpedig *de gustibus non est disputandum*), de hogy e kútfő, a *Descriptio Europae orientalis* hercegségekről szóló helye nem alkalmas 10–11. századi viszonyok megállapítására és így régi vitakérdések eldöntésére, ennél jóval több: ténykérdés. A *Descriptió*val is azt tette Györffy, amit sok egyéb más forrással: indokolatlanul vetítette vissza a kútfő híradását jóval korábbi időre pusztán azért, mert nem alkalmazott forráskritikát.

¹⁰ Uo. 48–66.; MAKK FERENC: in: az 5. jegyzetben i. m. 261.

¹¹ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 18 (1969) 221–225.

A NEW SOURCE ON THE TENTH CENTURY DUKEDOM?

According to György Györffy in a French traveller's description from the beginning of the 14th century (*Descriptio Europae orientalis*) the memory and testimony of the tenth century dukedom in Hungary has been preserved. The author of the study contradicts this statement and proves, that the mentioned five dukedoms or bandoms (*ducatus sive banatus*) ruled by the sons of the king or nobles from the grace of the king, must relate to conditions characteristic of the 13th century, when these five dukedoms and the mixed administrative forms can be found in charters. Consequently the passage of the source referring to Hungarian dukedoms cannot be connected with a supposed dukedom of the 10th century, the existence of which is not testified by any credible sources.